

Dokumentarfilm
og danskernes natursyn

– perioden 1929-1973

Palle Bøgelund Petterson

Dokumentarfilm
og danskernes natursyn
– perioden 1929-1973

SYDDANSK UNIVERSITETSFORLAG

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2016
University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences, vol. 524
Sats: Donald Jensen, Unisats ApS
Tryk og omslag: Narayana Press
ISBN: 978-87-7674-741-1
Forsidebillede: På Amager sprøjtes salat- og kålmarkerne mod larver og biller.
Børnene kører med på lastbilen. Scanpix/Hakon Nielsen (1948).

Dokumentarfilm og danskernes natursyn er trykt med støtte fra:
15. Juni Fonden
Lademanns Fond
Lillian og Dan Finks Fond

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copydan.

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
www.universitypress.dk

Indhold

Forord 9

Indledning 13

1. Status quo & kilder 17

Danske kilder 23

2. Film, opfattelser & verdensbilleder 29

3. Mennesket & naturen 37

Definition af begrebet natur 37

De grundlæggende natursyn og naturopfattelser 42

Den holistiske naturopfattelse 43

Den mytologisk-dramatiske naturopfattelse 43

Den mekanisk-praktiske naturopfattelse 45

Den romantisk-hengivne & æstetiske naturopfattelse 47

Den darwinistisk-pædagogiske naturopfattelse 49

Den holistisk-økologiske naturopfattelse 51

Foranderlighed 52

4. Dokumentarfilmens skiftende idealer 55

Den dramatiske virkelighed 55

Nye idealer 59

Idealerne sammenfattet 60

Den danske vej til den kritiske dokumentarfilm 63

**5. *State of the art* – æstetik & teknik
i et internationalt historisk perspektiv** 71

Perioden 1929-1939 71

Perioden 1940-1949 77

Perioden 1950-1959 79

Perioden 1960-1973 86

- 6. Tema: adventurerejser & ekspeditioner** 93
Osa & Martin Johnson 94
Ingvald Lieberkind, Hans Hvass og Clyde E. Elliott 96
En brydningstid 102
Tegn på holdningsskifte 105
Jørgen Bitsch og Erik Ole Olsen 108
- 7. Tema: jagt & jagtetik** 113
Delkonklusion: forandringer i natursyn 121
Skelsættende år for holdninger til en
mytologisk-dramatiseret natur og jagtetik 125
- 8. Tema: naturdokumentarfilm til undervisning** 127
Undervisningsfilm og faktuelle oplysninger 127
Det darwinistisk-pædagogiske natursyn 133
Claus Bering – transformator mellem to natursyn 134
- 9. Tema: å-udretninger & landindvindinger** 139
Historisk overblik 139
Film og jordforandringer fra 1930'erne 140
Den første spæde kritik 143
Film sendt ud for at forklare og forsvare 146
Delkonklusion: forandringer i natursyn 149
Skelsættende år for især det romantisk-hengivne
og æstetiske natursyn 151
- 10. Tema: naturpoeter & -romantikere** 153
Sucksdorff – naturromantiker og ekvilibrant 153
Walt Disney – naturromantiker og forretningsmand 157
Efterligninger af Disneys og Sucksdorffs stil 163
- 11. Tema: dyrebeskyttelse & dyreetik** 167
Kinematografiens tidligste præg af dyreetik og dyrebeskyttelse 171
Forsvar for upopulære og truede dyr 175
Wolfgang Bayer og den kritiske naturfilm 179
Delkonklusion: forandringer i natursyn 181
Skelsættende år for holdninger til truede dyr og dyrebeskyttelse 183

12. Tema: spildevand & forurening	185
Øresundsforurening og første film om vandforsyning	186
<i>Vandet paa Landet</i> stoppes	188
Spildevand og vandrensning tages (næsten) alvorligt	193
Sprøjtemedler og gødning	197
Konsekvenser og kritik i 1960'erne	201
Øgede konsekvenser og intensiveret kritik i 1970'erne	204
Menneskeskabt forurening vises eller skjules	208
13. Tema: naturbeskyttelse & -fredning	211
Fredningsinitiativer i Danmark	212
Konflikt mellem to naturfredningsforeninger	215
Besættelse, friluftsliv og skovsvineri	218
Transnationale strømninger, interessekonflikter og effektivisering	220
Moderniseringen og effektiviseringen kritiseres	223
Delkonklusion: forandringer i natursyn	228
Skelsættende år for holdninger til forurening og naturfredning	230
14. Naturopfattelser	231
1929-1938: den mytologisk-dramatiske naturopfattelse	233
1939-1954: den mekanisk-praktiske naturopfattelse	234
1955-1969: den romantisk-hengivne og æstetiske naturopfattelse	237
1970-1973: den holistisk-økologiske naturopfattelse	240
15. Afrunding & perspektivering	243
Filmregistrant	247
Litteraturliste	271

Forord

Noget af det første, jeg kan huske i mit liv, indbefatter oplevelser i naturen. Endnu inden jeg kom i skole, interesserede jeg mig for flora, fauna og geografi, og som teenager tog jeg alene på vandre- og cykelture. I 1990'erne begyndte jeg at arrangere vandreture til Norge, Sverige, Bulgarien, Letland, Irland og Skotland, og i de ca. 10 år, dette stod på, var det en stor tilfredsstillelse at opleve unge mennesker blive overvældet af anstrengelserne og overgive sig til den æstetiske oplevelse, som lange ture i ødemarken kan føre med sig. Det er først gennem nærkontakt med naturen, tror jeg, at man kommer til at forstå dens betydning og når frem til den slutning, at naturen og dyrelivet har værdi i sig selv.

Film om naturen kan ikke på samme måde give beskueren den slags erfaringer, men selv er jeg bidt af kort- og dokumentarfilm om emnet. Jeg kan med stor fornøjelse se film, som mine venner og min familie næppe ville værdige et blik. Gamle og umoderne film, uden farver eller lyd, slidte film fortalt i et filmsprog, som i dag virker kunstigt og irriterende bedreviddende, så inderligt gammeldags. Tilsyneladende står jeg ret alene med denne interesse. I hvert fald er det under arbejdet med denne bog gået op for mig, at ikke kun lægfolk, men også mange forskere og historikere anser eller har anset natur- og dokumentarfilm for at være temmelig kedelige. Det gælder ikke mindst, kan jeg konstatere, filmene fra den periode, jeg her beskæftiger mig med. I Peter Wintonicks *Cinéma Vérité: Defining the Moment* (1999) hedder det således: "Many of these films lie deep in bowls of the dusty archives. Made in the 30s, 40s and 50s, nobody has seen them for years. Nobody wants to. These are the titles that gave documentary a bad name". Den tyske historiker Wilhelm Roth er knap så kategorisk i sin kritik, som han begrænser til 1950'erne: "Dokumentarfilme der fünfziger Jahre wirken heute [...] älter als Spielfilme derselben Zeit".¹ Men også han synes at

1 Roth er citeret fra: Klaus Kreimeier (1993): "Dokumentarfilm, 1892-1992. Ein doppeltes Dilemma". I: Wolfgang Jacobsen, Anton Kaes og Hand Helmut Prinzler (eds.): *Geschichte des deutschen Films*, s. 404.

mene, at dokumentarfilmene fra 1960'erne og frem er de bedste. Og måske har han ret. Fra omkring 1960 og frem bliver dokumentarfilmen i hvert fald friere: I teknisk henseende kommer filmmagerne til at råde over udstyr, der gør det nemmere at lave observerende film; der bliver løsnet op på den stramme, hegemoniske styring af produktionen; dokumentaristerne bliver sat fri, såvel kunstnerisk som ytringsmæssigt. Men der blev nu også lavet masser af interessante dokumentarfilm før 1960. I hvert fald, vil jeg mene, hvis man studerer dem under en formalistisk, en sociologisk eller en kulturhistorisk synsvinkel. I denne bog analyserer jeg en stribe af disse gamle, udskældte film. Ved at fokusere på det kulturhistoriske indhold håber jeg at skabe fornyet interesse for dem. At formidle det, jeg ser i disse film, så andre også kan se det, er et af målene med bogen.

Jeg vil gerne takke mine to vigtigste bastioner, Det Danske Film-instituts Filmarkiv og Det Danske Filminstituts Bibliotek, som begge ligger inde med store kulturskatte, og som desværre ikke helt får den opmærksomhed, de burde få. Her tænkes ikke kun på de begrænsede midler, de modtager af staten, men også på, hvor lidt de desværre bruges af offentligheden – årsagen er måske et manglende kendskab til omfanget af arkivalierne og samlingerne. Jeg vil takke alle medarbejdere de pågældende steder, men flere har gjort en indsats ud over det sædvanlige, og de skal takkes særskilt. På biblioteket drejer det sig om Lars Ølgaard, Birgit Granhøj Dam og Karina de Freitas Olesen. På filmarkivet drejer det sig om Jacob Trock, Mikael Braae, Ole Stranddorf, Jan Møller, Judith Aisen og Karin Bonde Johansen. En tak skal også lyde til DFI's Billed- og Plakatarkivs Henrik Fuglsang, Stine Nielsen og Madeleine Schlawitz. Desuden til Museum & Cinematekets tidligere områdedirektør Dan Nissen samt Jesper Andersen, Claus Kjær, Jette Palsbo, Thomas C. Christensen og Lisbeth Richter Larsen.

Andre instanser eller personer, som har været behjælpelige i min søgen efter film, er Orion Film ved Ebbe Larsen, B-Film ved Rikke Bekker, personalet ved Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv, Arbejdermuseet ved Karen Kræmer, Erhvervsarkivet (Byhistorisk Udvalg) ved Henrik Hvidt, Holstebro Kommunes Lokalhistoriske Arkiv ved Jenny Slöck, Esbjerg Byhistoriske Arkiv ved Else-Marie Poulsen, personalet ved Skælskør Lokalhistoriske Samling, Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum ved direktør Jette Baagøe, konservator Karsten Felsted og Svend Erik Mohr, Vildtstation Kalø ved Torben Andersen, Det Grønlandske

Selskab ved lektor Inge Kleivan, Arktisk Institut ved Leif Vanggaard og Kirsten Klüver, filmmanden Lars Bo Kimergaard og endelig FDB ved Susanne Andreasen. En særlig stor tak til Landbrugets Rådgivningscenter ved Jakob Lave.

Desuden vil jeg gerne takke følgende privatpersoner for deres hjælp og støtte: forfatter og biolog Eigil Holm, forfatter Palle Vibe (søn af polarforsker Christian Vibe), forfatter og professionel globetrotter Jens Bjerre, Kirsten Bitsch (enke efter globetrotter Jørgen Bitsch), Lisbet Rostell (enke efter filminstruktør Ole Rostell), dr.phil. Jan Nielsen og endelig professor Ib Bondebjerg.

Det er næsten obligatorisk at takke sin familie i et forord, og i dette tilfælde er der virkelig også god grund til det. Mit ph.d.-projekt, som var forløber for denne bog, indbefattede kursusophold, seminarer, udlandsophold, researcharbejde og skriveproces, og jeg brugte ovenikøbet dagligt fem timer på at komme frem og tilbage mellem hjem og arbejde. Min familie boede i den tid, arbejdet stod på, ved Fåborg, og mit kontor lå i Gothersgade i København. Også derfor tilegnes denne bog min hustru, Ieva Silevica Petterson. Vores datter, Josefine Jasmin, var tre måneder gammel, da arbejdet begyndte. I dag er hun 12.

Indledning

Denne bog søger – med udgangspunkt i beskrivelser og analyser af de mange naturdokumentarfilm, der blev produceret og vist i Danmark i perioden 1929-1973 – at give svar på følgende spørgsmål: Hvordan har danskerne set på natur, miljø og dyreliv gennem denne periode? Hvilke naturopfattelser prægede dem? Hvad ligger til grund for disse opfattelser? Og hvornår har de hver for sig domineret og afløst hinanden? Med disse spørgsmål in mente beskrives og vurderes en stor del af periodens naturdokumentarfilm. Der søges oplysninger om filmenes baggrund, og det undersøges, hvordan de er blevet modtaget i den danske offentlighed. De naturopfattelser, der identificeres, sættes ind i en historisk kontekst, og bogen munder ud i en tidsfæstelse af dem, hvorved det fremgår, hvilke natursyn der har været dominerende hvornår.

Der er flere årsager til, at fokus her ligger på perioden 1929-1973. For det første beskæftigede jeg mig i *Cameras into the Wild* (2011) med perioden 1895-1928's naturrelaterede ikke-fiktionsfilm, og derfor er det naturligt for mig at fortsætte derfra. For det andet er 1929 i sig selv et vigtigt år i tonefilmens danske historie – dét var nemlig året, hvor de første længere film med lydspor slog igennem. Også periodens slutår, 1973, kan betragtes som et skelsættende år. Dels får Danmarks Radio i 1974 en egentlig dokumentargruppe, hvorved medie billedet for ikke-fiktive film ændrer sig, dels rammes Danmark i 1973 af den internationale oliekrise, hvorved den debat, der på dette tidspunkt raser i kølvandet på en række miljøskandaler, stort set forstummer.

Bogen er bygget således op: Første kapitel, *Status quo & kilder*, giver en kort oversigt over den vigtigste forskning i naturdokumentarfilmen. Her findes også oplysninger om det anvendte kildemateriale. Kapitel 2, *Film, opfattelser & verdensbilleder*, præsenterer de antagelser og den fremgangsmåde, som bogen gør brug af. Her beskrives også den praktiske tilgang til filmudvælgelsen, og gennem begreber som symbolske universer, virkelighedsbilleder og folkeånd – begreber, der vedrører det, man kunne kalde vores fælles bevidsthed – argumenteres der for

forbindelsen mellem film og tidsånd.

Kapitel 3, *Mennesket & naturen*, tager et strejftog gennem menneskets skiftende forhold til naturen gennem et par årtusinder, med hovedvægten lagt på udviklingen i de sidste 150 års naturopfattelser. De fem vigtigste naturopfattelser i denne periode beskrives og forklares, og der gives eksempler på film, der bygger på dem.

Som en subgenre under dokumentarfilmen har naturfilmen ofte været præget af de samme stilistiske og æstetiske tendenser. Disse tendenser gennemgås i kapitel 4, *Dokumentarfilmens skiftende idealer*. Kapitlet handler om de stilistiske og formelle trends, som genren har været præget af, og det beskriver de mest markante ændringer i dokumentaridealet. I et forsøg på at redegøre for den relativt sene udvikling af den kritiske danske dokumentarfilm undersøges også censurens rolle i Danmark og dens begrænsninger af instruktørens ytringsmuligheder.

Naturfilmen er måske den subgenre, der er mest afhængig af den teknologiske udvikling. Nye kameratyper, råfilm, objektiver, trefødder, lydudstyr og mikserpulte har i vid udstrækning haft betydning for kvaliteten af *on location*-optagelser i naturen. Kapitel 5, *State of the art: æstetik & teknik i et internationalt historisk perspektiv*, redegør for periodens tekniske udstyr og dets formalistiske og æstetiske betydning. Herunder præsenteres også de vigtigste internationale navne, der har præget genren.

Efter disse fem indledende kapitler følger bogens otte hovedkapitler, som beskriver tematiske eller emneafgrænsede områder af filmhistorien. Disse kapitler udgør bogens analytiske omdrejningspunkt, idet de beskæftiger sig med de film, der kan fortælle os noget om dansk natur, dansk naturs miljømæssige tilstand og danskernes forhold til naturen i perioden 1929-1973. De fire natursyn, der har haft størst betydning i perioden, belyses her gennem en række temaer. Kapitel 6 og 7 fokuserer således primært på *det mytologisk-dramatiske natursyn*; kapitel 6 gør det via film fra eventyrrejser og ekspeditioner, mens kapitel 7 gør det via film om jagt og jagtetik. *Det mekanisk-praktiske natursyn* omtales primært i kapitel 8, der belyser temaet naturdokumentarfilm til undervisning, og i kapitel 9, der ser på å-udretninger og landindvindinger i et historisk perspektiv. Kapitel 10 og 11 handler primært om *det romantisk-hengivne og æstetiske natursyn*. Kapitel 10 ser på periodens naturpoeter og -romantikere, mens kapitel 11 ser på dyrebeskyttelse og

dyreetik i et historisk perspektiv. Endelig sætter kapitel 12 og 13 fokus på *det holistisk-økologiske natursyn*; kapitel 12 via temaet spildevand og forurening, og kapitel 13 via temaet naturbeskyttelse og -fredning. Gennem de otte kapitler gives altså et historisk indblik i de enkelte temaer, og der fremdrages en lang række filmeksempler, der relaterer sig til de enkelte natursyn, hvilket lægger grunden for indkredsningen af, hvornår og hvorfor de enkelte natursyn dominerer.²

Den opsummerende og konkluderende del af bogen indeholder to kapitler. I kapitel 14, *Naturopfattelser*, samles de væsentligste konklusioner inden for fem tematiske felter: 'den vilde natur og dyrelivet', 'forurening fra industri, landbrug og private', 'jagt og jagtetik', 'den farlige natur og dens vilde dræbere' samt 'truede dyr og dyrebekyttelse'. Heraf fremgår, hvornår danskerne begynder at skifte natursyn, og hvilke år der ser ud til at være de skelsættende. Et skelsættende år vil sige et år, hvor medier, film og artikler begynder at afspejle en ny tendens, hvilket tages som tegn på, at befolkningen i bredere forstand er i færd med at tage et nyt natursyn til sig. De skelsættende år identificeres således primært ved tidsfæstelsen af banebrydende film og den modtagelse, de får i offentligheden. Som afslutning beskrives den tid, de enkelte natursyn er dominerende i, og det diskuteres, hvorfor netop disse natursyn har været fremtrædende. Bogen afsluttes med kapitel 15, der afrunder og perspektiverer undersøgelsen.

Bogen igennem gøres der brug af begreber som kortfilm, dokumentarfilm og ikke-fiktionsfilm. Betegnelsen kortfilm kan i princippet dække alle slags film på under en times varighed, men her bruges den udelukkende om de ikke-fiktive af slagsen. Kort- og dokumentarfilm er altså her synonyme for ikke-fiktive film, en samlebetegnelse, som dækker de film, der hævder, at de ikke er opdigtede, men faktuelle. Sådanne sondringer er selvfølgelig ret kategoriske, og som sådan er de til debat op gennem filmhistorien og indimellem også i denne bog. Jeg bruger endvidere såvel begrebet natursyn som begrebet naturopfattelse, når jeg skriver om menneskets forhold til, syn på eller opfattelse af naturen. Det gør jeg uden en egentlig afvejning af de forskelligheder, der kunne ligge i de to begreber. Begge begreber bygger, mener jeg, på

2 I kapitlerne indgår ikke kun danske film, men også udenlandske, som har haft premiere i Danmark. Begrundelsen for at inkludere udenlandske film vil fremgå undervejs.

forskellige tiders naturværdier og/eller naturforståelse, og jeg bruger dem i denne kontekst om det samme: måder at anskue naturen på.